

УДК 811.162.3

DOI 10.31654/2520-6966-2018-10f-91-222-230

В. М. Бойко

кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

Л. Б. Давиденко

кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

Процесуальні фразеологізми у творах Марії Матіос

Стаття присвячена з'ясуванню структурно-семантичних особливостей дієслівних фразеологічних одиниць, використаних у художніх творах Марії Матіос "Солодка Даруся" та "Життя коротке". Визначено найбільш продуктивні структурні моделі, подано їхні граматичні характеристики. Особливу увагу приділено модифікованим процесуальним ФО. Констатується різноманітність значень аналізованих ФО – емоційна сфера, мовленнєва і розумова діяльність, стосунки між людьми, інтелектуальна характеристика людини та ін.

Ключові слова: фразеологічна одиниця, дієслівні (процесуальні) ФО, структурна модель, семантика ФО.

Останнім часом спостерігається посилення інтересу науковців до проблем лінгвістики тексту, зокрема виявлення особливостей функціонування фразеологічних одиниць (як узуальних, так і okazіональних, модифікованих) у художніх творах українських письменників (Н. Бабич, І. Гнатюк, Т. Ткаченко, Н. Сологуб, О. Коваль, Н. Романюк, В. Бойко, Л. Давиденко, Н. Пасік та ін.), оскільки "вивчення фразеологічної системи української мови на матеріалі творів художньої літератури дає змогу з'ясувати активні процеси у фразеології та динаміку форм усталених висловів у різних функціональних умовах, простежити стилістичний потенціал okazіональних трансформацій фразеологізмів, осмислити глибинні взаємозв'язки її семантики і прагматики" [8, с. 111].

Марія Матіос належить до когорти найбільш популярних авторів ХХІ ст., ідіолект якої викликав справжній інтерес мовознавців. Так, досліджувались особливості функціонування діалектної лексики (Н. Коваленко, Ж. Колоїз, О. Зелінська, Т. Тищенко, Г. Павлишин), художніх засобів у творах письменниці (Л. Марчук, О. Сопачова),

функціонально-стилістичні особливості антропонімів (З. Бакум); здійснено спробу проаналізувати мовно-синтаксичну деструкцію в художньому мовленні (Н. Пасік, В. Рогальчук) та ін. Фразеологічні одиниці (далі – ФО), які є надзвичайно органічними в художніх творах Марії Матіос, розглядалися у наукових розвідках Т. Беляєвої, Т. Євтушиної, Н. Пирого, І. Тимченко, М. Цуркан та ін.

Про майстерність володіння словом письменницею свідчать слова літературного критика Ю. Джугастрянської: "Жодного зайвого слова – тільки вигострений, мов лезо, сюжет, різьблено-красномовні деталі, соковитий гуцульський колорит" [3].

Актуальність нашого дослідження мотивується потребою подальшого вивчення особливостей ідіостилю Марії Матіос на фразеологічному рівні, оскільки саме фразеологія, "феномен фразеологічних одиниць, в образній основі яких відбито характерологічні риси світобачення" [4, с. 80], є надзвичайно цінним і цікавим матеріалом для аналізу специфіки художнього мовлення письменниці.

Закцентуємо увагу на вербальних фразеологізмах, оскільки у творах Марії Матіос вони становлять найчисельнішу групу. Отже, **мета** нашої статті – проаналізувати структурно-семантичні особливості дієслівних ФО у прозових творах Марії Матіос.

Дієслівні ФО – це фразеологізми із узагальненою семантикою процесуальної ознаки, об'єктивованою в дієслівних граматичних категоріях виду, стану, способу, особи, часу, що виконують у реченні переважно синтаксичну функцію присудка [1, с. 86], тобто ці ФО виокремлюють у самостійну групу на основі співвіднесеності їх із дієсловом, об'єднаних загальним значенням процесуальності. Граматично панівним (домінувальним) компонентом у дієслівних фразеологізмах виступає, звичайно, дієслово, а залежними компонентами найчастіше бувають іменники в різних граматичних формах із пояснювальними словами або без них, наприклад: *порахувати ребра, прикусити язика, молоти язиком, стискати зуби, пускати сльозу, (не) показувати пальцями, морочити (дурити голову), грати на нервах, лишити в спокої, тримати в голові, хапатися за голову, дати ногам поля, дати голову на відтин, обходити третьою дорогою, обвести круг пальця, шукати пригод на (свою) голову, ловити за кінчик хвоста* та ін. Наприклад: – *Я вам сам розкажу, як нас хотів обвести круг пальця оцей недорізаний кнур!* – бризкав слиною на людей Дідушенко [6, с. 149]; – *А що би було, чуєш, якби ти не крутив хвостом і не придурювався, та розказав, як воно сталося насправді?!* [6, с. 154]; ... *ще раз пропускати крізь решето* [7, с. 8]; *А хто вертався – йому заціплювало рот* [6, с. 144]; *Коло млина, щоправда, молоти язиком не треба* [6, с. 120].

Дослідники (М. Алефіренко, М. Демський, В. Жуков та ін.) вважають, що основні ознаки дієслівних ФО формуються внаслідок взаємодії різнорівневих мовних факторів – семантичного (узагальнена семантика процесуальної ознаки); морфологічного (дієслівний компонент у ролі граматичного центру ФО, недостатність його морфологічних парадигм (виду, стану, часу, особи, числа, роду); синтаксичного (спеціалізація синтаксичних дієслівних функцій – переважно присудка). Відсутність однієї з названих ознак позбавляє ФО статусу дієслівної.

Дієслівні ФО у досліджуваному матеріалі представлені різноманітними структурними моделями, переважають із-поміж них одиниці, дериваційною базою яких слугують різнокомпонентні словосполучення. Найчастіше дієслівні ФО співвідносні з такими структурними моделями:

1) "Д + (пр) І" (бінарна структурно-фразеологічна модель, що становить собою поєднання дієслова з іменником (з прийменником чи без нього) у формі непрямих відмінків (зрідка – із узгодженим прикметником при іменникові): *Дехто з пасажирів, може, би й сварився з сусідом за негречний рух чи ненавмисну штовханину – але гляне на Йвана, стисне плечима та й прикусить язик* [6, с. 39]; *Даруся ... ломила руки з відчаю* [6, с. 16]; *Люди в селі часом роблять таке, що навіть Даруся хапається за голову...* [6, с. 12]; *Продавці збивалися з ніг, несучи мені гори суконь...* [7, с. 38]; ... *вони дивилися дещо крізь пальці* [6, с. 100]; *Та бувало, що Славко підбивав і її на дурне діло* [6, с. 21]. Таку ж структуру мають індивідуально-авторські чи модифіковані ФО: ... *бо можуть мене скоро віднести поза Йорчиху* ('поховати' – авт., діал.), *то так з гріхом і лишуся* [6, с. 33]; *Вони (чоловіки) можуть напиться, вдаритися у блуд, набити комусь пику ...* [7, с. 19] ('загуляти'); *Вона і за ксьондза колись дістала від тата доброї петрушки* [6, с. 21] ('дістати прочухана').

Залежний компонент, виражений постпозитивним іменником, у конструкціях такого типу фіксується, як правило, у формі родового, знахідного чи орудного відмінків. Проте іноді автор використовує такі ФО з інверсією компонентного складу – іменник займає препозицію щодо дієслова (*поклони бити, сокиру заніс, очі замилити, ноги відібрало*), перестановка компонентів не руйнує фразеологічного значення. Прикметниковий компонент іноді є факультативним (*не мати лихого серця, чути голими п'ятами, дістати доброї петрушки*), який розширює межі ФО, але при цьому звужує, конкретизує їхнє значення;

2) "Д + І + (пр) І" (трикомпонентна структурно-фразеологічна модель, що складається з поєднання дієслова з двома іменниками, останній з яких має прийменниково-відмінкову форму): ... *і Даруся з відчаю вже, цієї хвилини, дала б голову на відтин* [6, с. 14]; ... *вони з сусідським Славком крутили пальцем коло чола* [6, с. 20]; *Беручи квиток, я знала напевне, що викидаю гроші на вітер* [7, с. 29]; *Але вона стулює губи, бере води у рот, ніж має що казати, бо тепер час такий, що й хата вуха має* [7, с. 62]; *А гріх на душу взяли, як ви* [7, с. 121].

ФО із процесуальною семантикою, побудовані за іншими структурними моделями, малопродуктивні.

Дієслівні ФО мають граматичні категорії виду, способу, часу, особи чи роду, числа. Так, зокрема, граматична категорія виду належить насамперед дієслівному компоненту ФО, а відповідне видове значення – усій ФО. "При цьому видове формотворення фразем регулюється не стільки видовою парадигмою граматично стрижневого дієслівного компонента, скільки характером фразеологічного значення, тому що вид тісно пов'язаний із семантикою" [1, с. 54]. Дійсно, значна частина дієслівних компонентів ФО втрачає видові кореляти, які виявляються несумісними з характером фразеологічного значення. Тільки із значенням недоконаного виду вживаються ФО: *віддавати першість, сушити (ломити) голову, прикусити язика, шукати пригод на свою голову* і под. Тільки із значенням доконаного виду вживаються ФО: *піти у глину* ('померти' – діал.), *пропустити повз вуха, накласти на себе руки, обвести круг пальця* і под. Більшість дієслівних ФО можуть мати видові кореляції: *стискати зуби – стиснути зуби, давати раду – дати раду, рахувати ребра – порахувати ребра, збиратися з думками – зібратися з думками, втручатися в справу – втрутитися в справу*.

Щодо категорії способу, то дієслівні ФО, на відміну від звичайних дієслів, обмежені, як правило, у своєму використанні лише однією способовою формою. Найчастіше дієслівний компонент ФО вжитий у формі дійсного способу, зрідка – умовного чи наказового, наприклад:

– теперішній час дійсного способу: *І кожен сходить з розуму на свій манер, казали колісь у Василевому селі* [7, с. 43]; *Волосся дибки стає на голові* [5, с. 69]; *Але я ні на чийй шиї не сиджу* [6, с. 71];

– минулий час дійсного способу: ... *а потім раптово канула в воду* [6, с. 96]; *А вже дев'ятий рік минає, як слід простиг за ними* [7, с. 59]; *Вже рахували там йому ребра ...* [7, с. 54]; *А гріх на душу взяли, як ви* [7, с. 121];

– майбутній час дійсного способу: *А я відлітала, знаючи, що вони пом'януть мене чаркою вина, зробленого татовими руками, перемнуть мої кісточки...* [7, с. 94]; – *А хто зробить не по-моєму, сам буде у ставу жабів ловити!* [6, с. 12];

– умовний спосіб: ... *і Даруся з відчаю вже, цієї хвилини, дала б голову на відтин* [6, с. 14]; *Аби язик по селу не пускала, як воротило, та не мольфарила* [6, с. 87]; ... *ішли би ви собі до хати ... і не мозолили би отут кому без потреби очі...* [6, с. 107]; *Мені би згоріла шкіра під краденою сорочкою* [6, с. 142];

– наказовий спосіб: *Копайся сама у собі – і не мороч голову тим, що сказали би люди* [7, с. 43]; *Краще підв'яжіть собі язик тим шнуром...* [6, с. 15]; *Але вже... хай крутять пальцями коло скроне* [6, с. 19].

Як свідчить наш фактичний матеріал, часова парадигма у дієслівних ФО реалізується обмежено – дієслова-компоненти зі значенням доконаного виду, як правило, вживаються у формі минулого часу, зрідка – простого майбутнього; дієслова-компоненти із значенням недоконаного виду реалізуються у значенні теперішнього, рідше – минулого часу.

Дієслівний компонент у складі ФО може бути виражений не тільки власне дієсловом, але і його формами: найчастіше інфінітивом: *Прийшла пора обертати язиками Матронку дужче* [6, с. 89]; зрідка дієприслівником чи дієприкметником: *Лише терплю, зціпивши зуби, як від болю* [7, с. 15]; ... *прилипла до нього навіки, наче смолою присмолена* [6, с. 88].

Дієслівних ФО зі структурою речення зафіксовано небагато, наприклад: *На людях язик йому розв'язався* [6, с. 82]; *А вже дев'ятий рік минає, як слід простиг за ними* [7, с. 59]; *А його вже давно жаба тисне* [7, с. 171]; ... *і від такої картини у людей, здавалося, волосся також ставало дибки* [6, с. 148]; *Тепер я вже не думаю, що саме страх перед можливістю відплати скоював мене впродовж багатьох років* [7, с. 17].

Значна частина дієслівних ФО зазнала авторських модифікацій, що призвело не лише до збагачення, увиразнення мови художніх творів М. Матіос, але й до суттєвого посилення емоційно-експресивного впливу на читача, наприклад: поширення компонентного складу: *Вона ж то голими п'ятами чує, коли він має надійти...* [6, с. 125] – пор.: *носом (нутром) чути* [9, с. 959]; *Може, тому й не любив пускати слово на люди* [6, с. 42] – *випускати слова на вітер* [9, с. 99]; ... *наговорити йому купу арештантів* [5, с. 107] – пор.: *наговорити сім мішків гречаної вовни* [9, с. 809] – субституція; –

Марію, скажу вам одно: **як нема щастя змалку...** [4, с. 38] – пор.: *не було добра (щастя) змалку (зранку), не буде й до останку* – еліпсис. Іноді в одному фразеовживанні одночасно поєднуються усичення із поширенням компонентного складу ФО: **Наговорили ви тут три міхи і двоє бесаг чуда** [4, с. 115] – пор.: *три мішки гречаної вовни* [9, с. 498].

Надзвичайно виразними є місцеві колоритні ФО: ... **мама пішла у глину через пусті бабинські язика** [6, с. 81] – 'померти'; ... **коли й де Йванові пуп рубали, де хрестили...** [6, с. 39] – 'народитися'; **Мало хто пам'ятає, коли ті Йорки самі спокійнилися, чи хто їм поміг подякувати цьому світові** [6, с. 27] – 'померти'.

Частотність використання дієслівних фразеологізмів зумовила їх семантичну розгалуженість. Фразеологія будь-якої мови орієнтована на людину, насамперед матеріалізує її внутрішній світ, почуття, відчуття та емоції, "у фразеології відбиваються переважно ті галузі, які вимагають до себе емоційного ставлення, наприклад, внутрішні переживання і психофізичні стани людини, її інтелектуальна й вольова діяльність, тобто семантика фразеологізму має яскраво виражений антропоцентричний характер" [4, с. 57]. Не стала винятком і фразеологія Марії Матіос, яка відзначається різноманітністю значень і вербалізує:

а) емоції людини, переважно негативні (хвилювання, тривога, страх, відчай): **Люди в селі часом роблять таке, що навіть Даруся хапається за голову...** [6, с. 12] – "бути у відчай, розпачі" [9, с. 58]; **Лише терплю, зціпивши зуби, як від болю** [7, с. 15] – "стримуючи свої почуття, бажання, напруживши всі сили" [9, с. 348]; **Тепер я вже не думаю, що саме страх перед можливістю відплати скоєвав мене впродовж багатьох років** [7, с. 17];

б) мовленнєву та мисленнєву (розумову) діяльність: ... **гляне на Йвана, стисне плечима та й прикусить язик** [6, с. 39] – "утримуватися від запальних, гарячкових висловлювань, пересудів і т. ін., замовкнути" [9, с. 695]; **Краще підв'яжіть собі язик тим шнуром...** [6, с. 15] – "примушувати кого-небудь замовкнути або менше говорити" [9, с. 913]; **Але переберіть пам'ять – і згадайте собі, коли ви отак сиділи із своїм господарем – голова в голову, – а він вам у дрімбу, а не на нервах грав?!** [6, с. 38] – "обдумувати щось, пригадуючи або уявляючи у точній послідовності всіх чи багато чого" [9, с. 612];

в) стадії фізичного існування людини (народження, життя і смерть): ... **і не знати, де йому пуп рубали** [6, с. 110] – "народитися" – діал.; **Якщо цей чоловік колись позбавить мене життя, я**

подякую йому навіть з того світу [7, с. 9] – "умертвляти, убивати і т. ін. кого-небудь" [9, с. 661]; ... бо можуть мене скоро **віднести поза Йорчиху, то так з гріхом і лишуся** [6, с. 33] – "поховати" – діал.;

г) моральні якості людини: **Мені би згоріла шкіра під краденою сорочкою** [6, с. 142]; **Чоловікам легше. Вони можуть напиться, вдаритися у блуд, набити комусь пику...** [7, с. 19] – "загуляти";

д) ставлення людей один до одного: – **Я вам сам розкажу, як нас хотів обвести круг пальця цей недорізаний кнур!** – брызжав слиною на людей Дідушенко [6, с. 149] – "спритно обдурити, перехитрити кого-небудь" [9, с. 563]; – **А що би було, чуєш, якби ти не крутиє хвостом і не придурювався, та розказав, як воно сталося насправді?!** [6, с. 154] – "хитрувати, лукавити, лицемірити" [9, с. 402];

е) інтелектуальні властивості людини: **Вони таки не мають смальцю в голові, а Бога в череві, її сусіди, бо думають, що вона дурна** [6, с. 11] – "бути розумово обмеженим, діяти нерозумно, не-серйозно" [9, с. 478]; **В сільраді за таким розумом у книжку дивляться, а Даруся все у своїй голові тримає** [6, с. 11] – "постійно пам'ятати що-небудь, не забувати чогось" [9, с. 896];

є) сенсорне сприйняття: – **Чуєте, мамцю... ішли би ви собі до хати ... і не мозолили би отут кому без потреби очі** [6, с. 107] – "постійно або часто перебувати десь, набридати кому-небудь своєю присутністю" [9, с. 501]; **Непевні слова Лупула про його тривогу Михайло пропустив повз вуха** [6, с. 95] – "не реагувати на те, що говорять" [9, с. 710]; **І так якось по-домашньому, тепло стоїть незрушно і поїдає очима його роботу** [6, с. 46] – "пильно дивитися" [9, с. 520].

Отже, корпус дієслівних ФО виявився у творах Марії Матіос досить об'ємним і різноманітним як за структурою, так і за значенням.

Марія Матіос не просто майстерно і надзвичайно доречно використовує процесуальні фразеологізми у своїх творах, але і досить часто видозмінює їхню форму, конкретизує значення усталених висловів, увиразнюючи фразеологічну семантику. Результатом цього є суттєве посилення динаміки, експресивності та національного колориту змісту твору, увиразнення авторського мовлення чи поглиблення характеристики персонажів.

Література

1. Алефіренко М. Ф. Теоретичні питання фразеології. Харків: Вища школа, 1987. 120 с.
2. Бойко В., Давиденко Л. Дієслівні фразеологічні одиниці в повісті Олеса Гончара "Бригантина". *Феномен Олеса Гончара в духовному просторі українства: зб. наук. статей*. Полтава: АСМІ, 2008. С. 28–35.

3. Джуґастрянська Ю. Три світи Марії Матіос. URL: <http://litakcent.com/2008/04/04/julija-dzhuhastrjanska-try-svity-mariji-matios>
4. Євтушина Т. О. Емоційність як релевантна риса фразеологічної інтерпретації менталітету буковинців у прозі М. Матіос. *Наук. праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка*: Філол. науки. Вип. 40. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2015. С. 80–84.
5. Купіна І. О. Фразеосемантична група як структурна одиниця фразеосемантичного поля. *Наук. записки Бердянського державного педагогічного університету*. 2016. Випуск X. С. 57–63.
6. Матіос Марія. Солодка Даруся: драма на три життя. Львів: Піраміда, 2004. 174 с.
7. Матіос Марія. Життя коротке. Книга прози. Львів: Кальварія, 2001. 236 с.
8. Ткаченко Т. В. Оказіональні трансформації фразеологізмів у прозі Михайла Стельмаха. URL: enpuir.npu.edu.ua/bitstream/123456789/6981/1/Tkachenko.pdf
9. Фразеологічний словник української мови / уклад.: В. М. Білоноженко, І. С. Гнатюк, В. В. Дятчук та ін. Київ: Наук. думка, 1993. 984 с.

References

1. Alefirenko M. F. The theoretical issues of phraseology / M. F. Alefirenko. – КН.: High school, 1987. – 120 s.
2. Boyko Viktoriya. The verbal phraseological units in Oles Gonchar's Story "Brigantine" / Viktoriya Boyko, Larysa Davydenko // The Phenomenon of Oles Gonchar in the spiritual space of Ukraine studies: a collection of scientific articles. – Poltava: ASMI, 2008. – S. 28 – 35.
3. Dzhuhastryans'ka YU. Three Worlds of Mariya Matios [Electronic resource] // Access mode: <http://litakcent.com/2008/04/04/julija-dzhuhastrjanska-try-svity-mariji-matios>
4. Yevtushyna T. O. The emotionality as the relevant feature of the phraseological interpretation of the Bukovinians mentality in prose by M. Matios / T. O. Yevtushyna // Scientific notes of the Kam'yanets'-Podil's'kyy National University named Ivan Ohiyenko: Philological sciences. – Release 40. – Kam'yanets'-Podil's'kyy: Akxioma, 2015. – S. 80 – 84.
5. Kupina I. O. The phraseosemantic group as a structural unit of the phraseological semantic field / I. O. Kupina // The scientific notes of the Berdyansk State Pedagogical University. – 2016. – Release X. – S. 57 – 63.
6. Matios Mariya. Sweet Darusia: Drama for three lives / Mariya Matios. – L'viv: Piramida, 2004. – 174 s.
7. Matios Mariya. Life is short. The book of prose / Mariya Matios. – L'viv: Kal'variya, 2001. – 236 s.
8. Tkachenko T. V. The occasional transformations of phraseologisms in Mikhail Stelmakh's prose [Electronic resource] // Access mode: enpuir.npu.edu.ua/bitstream/123456789/6981/1/Tkachenko.pdf
9. The phraseological Dictionary of the Ukrainian language / Compilers: V. M. Bilonozhenko, I. S. Hnatyuk, V. V. Dyatchuk and other. – K.: Nauk. dumka, 1993. – 984 s.

В. М. Бойко

кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

Л. Б. Давиденко

кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

Процессуальные фразеологизмы в произведениях Марии Матиос

Статья посвящена выявлению структурно-семантических особенностей глагольных фразеологических единиц, употребляемых в художественных произведениях Марии Матиос "Даруся сладкая" и "Жизнь коротка". Описаны наиболее продуктивные структурные модели, представлены их грамматические характеристики. Отдельное внимание уделено модифицированным процессуальным ФЕ. Констатируется разнообразие значений анализируемых ФЕ – эмоциональная сфера, речевая и мыслительная деятельность, взаимоотношения между людьми, интеллектуальная характеристика человека и др.

Ключевые слова: фразеологическая единица, глагольные (процессуальные) ФЕ, структурная модель, семантика ФЕ.

V. M. Boyko

PhD in Philology, Associate Professor at the Ukrainian language department, Nizhyn Nikolai Gogol State University

L. B. Davydenko

PhD in Philology, Associate Professor at the Ukrainian language department, Nizhyn Nikolai Gogol State University

Procedural phraseological units in the works of Maria Matios

The article is devoted to the identification of the structural and semantic features of the verbal phraseological units used in the works of Maria Matios "Darusya Sladkaya" and "Life is short". The most productive structural models are described, their grammatical characteristics are presented. Special attention is paid to the modified procedural FU. The variety of values of the analyzed FU is ascertained: the emotional sphere, speech and thought activity, mutual relations between people, the intellectual characteristics of a person.

Key words: phraseological unit, verbal (procedural) FU, structural model, semantics of FU.